

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10802643>

A.Tursinbaev

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Annotaciya: *maqalada shayırdıń shıġarmalarında baliqshılıq kásibine baylanıslı sózler, sonıń menen birge baliq atları, baliq uslaytuġın qurallar hám olardıń mánisi túsindirilgen.*

Tayanısh sózler: *baliq atları, baliqtı awlaytuġın qural atları*

Kórkem shıġarmalardıń tili óz aldına arnawlı izertlewdi talap etetuġın úlken máselelerdiń biri. Házirgi qaraqalpaq til biliminde kórkem shıġarmalar tilin izertlew boyınsha alıp barılğan izertlewler az. Ásirese, poeziyalıq shıġarmalar tilin úyreniw, ondaġı qollanılğan sózlerdiń leksika-semantikalıq ózgesheliklerin, tildiń leksikalıq qurallarınıń qollanılıwın arnawlı izertlew hár bir kórkem sóz sheberiniń ózine tán sóz tańlaw sheberligin anıqlawda baslı orındı iyeleydi. Usı tiykarda dóretiwshilerdiń til quralların qollanıwdaġı sheberligi kórkem ádebiy tilimizdiń rawajlanıwına tásir tiygizedi.

Qaraqalpaq tilinde baliqshılıqqa baylanıslı leksika sózlik qorda belgili bir óz ornına iye. Xalqımız ázelden sharwashılıq, baliqshılıq, diyqanshılıq kásiplerine basqasha itibar bergen hám keń túrde shuġıllanğan. Sonlıqtan da qay dáwirdiń shayırdın alıp qaramayıq, qay jazıwshınıń dóretpelerin oqıp kórmeyik baliqshılıq yaqı diyqanshılıq leksikasına dus kelemiz. Shayır hám jazıwshılardıń dóretpeleriniń tillik ózgesheligine itibar bere otırıp kásiplik leksika menen biymálel tanısa alamız.

Lingvistika ilimi - bul til bilimine baylanıslı bolğan tillik máselelerdi úyrenedi. Bunda tildiń payda bolıwı, jazıwdıń payda bolıwı, jazıwdıń túrleri, seslik qubılıslar, erte dáwirdegi qol jazbalardıń fonetikasi, leksikologiyası, gramatikası úyreniledi. Sonday-aq tillerdiń óz ara baylanısı hám bir-birinen ayırmashılıġı salıstırmalılıq tiykarında úyreniledi.

Tilewbergen Jumamuratov qaraqalpaq ádebiyatın dúnyanıń kóp xalıqlarına tanıtqan talantlı shayırlarınıń biri. Onıń XX ásir qaraqalpaq ádebiyatında, poeziya janrında jańa waqıyalar menen zamanagóy turmıstı súwretlegen lirikalıq qosıqları, poemaları, qosıq penen jazılğan romanı ózbek, orıs hám basqa da tillerde Moskva, Tashkent, Alma-ata, Bishkek, Tallin h.t.b. qalalarda birneshe arnawlı kitap bolıp basıldı. Bunday keńislikke biziń ádebiyatımızda T.Jumamuratov óz hawazı menen jaqınnan tanıldı.

Bir jaġına bólek qoyıp *tortanı,*

Taġı da bar *shamay* menen *shortanı,*

Taw-taw etip úyip qoyğan ortanı,

“Priyomshikke” barġanda kór tamasha.

Kók teńizde suwdıń betin jaynatıp,

Tolqınlarda jarġanda kór tamasha,

“Motor” degen argımaqtı oynatıp,
Tereńge aw salganda kór tamasha.

Shayırdıń qosıq qatarlarında *torta, shamay, shortan, aw* sózleri qollanǵan. *Torta* – bul balıqtıń mayda túrlerine jatadı. *Torta* jırtqısh emes balıqlar toparına kiredi. Forması sazanǵa uqsan bolıp, *torta* túrlerine qaray: aq *torta*, qızıl qanat *torta* (krasnoperka) kókmoyın *torta* (yaz) bólinedi. *Shamay* – mayda balıqlarǵa kiredi. Tikenekli, júdá semiz boladı. Bul jırtqısh balıqlar toparına kirmeydi. *Shortan* - bul da jırtqısh balıqlar qatarına jatadı. *Shortan* eki túrli boladı. Teńizdegileri (sarı *shortan*), kóldegileri (qara *shortan*) delinedi. Bulda óndiriste paydalanıp konserva tayarlanadı.[QQTTS]

Demek, shayır óziniń qosıq qatarlarında balıqshılardıń kóp balıq uslap olardı ortaǵa úyip qoyǵanı haqqında sóz etken. Qosıq qatarlarında balıq awlaytuǵın aw quralı keltirilgen. *Aw* – balıqtı awlaw ushın torlanıp islenedi. *Aw*dıń qalqı menen batqısı boladı, biraq shontay awda bolmaydı. *Aw* toqılǵan da hár qıylı ólshemde toqıladı. Mısalı: ekilik, altawlıq, jetewlik, segizlik h.t.b. balıqshılar arasında buǵan baylanıslı «Altawlıqtan alıp turmız, jetewlikten jep turmız» degen gáplerde aytıladı eken. *Aw*ǵa túsken balıqlardıń tamashasın kór – dep aytqan shayır.

Shayırdıń qaraqalpaq ádebiyatına qosqan úlesi oǵada sheksiz. Sonıń menen birge qaraqalpaq til bilimine de ádewir úlesin qosa aldı. Nege degende ádebiyat hám til bir qaǵazdıń eki júzindey bir-biri menen tikkeley baylanıslı bolıp keledi. Kórkem shıǵarma – tildiń obyektı bolıp esaplanadı.

Shayırdıń shıǵarmalarda balıqshılıqqa baylanıslı sózler kóplep ushırasadı.

Ǵarri *jilim* menen balıq awladı,
Kempir jip, urshıq tawladı.

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde *jilim*-tordan islengen, ortasında shontayı bar súzip balıq uslaytuǵın kural. *Jilimniń* basqa da túrleri bolǵan. *Torqa jilim, kapron jilim*. [QQTTS]

Gúmisteý *aq shabaq, súwen* hám marka,

Guwlep qoyǵanday oralıp torǵa,
Hár birin palwanlar kóterip zorǵa,
Suwdan suyrep alǵanda kór, tamasha!

Aq shabaq-balıqtıń bir túri, maydaraq boladı. Onıń ortasha salmaǵı 2-2,5 kg boladı. *Aq shabaq* teńizde de, dáryada da boladı. Uwıldırıq shasharda dusshı suw bar jerlerge kelip shashadı. Kóbinese óndiriste duzlaw menen qatar konservada isleydi. [QQTTS]

Súwen-balıqtıń hasıl semiz turi. Ol ortasha kólemli, reńi qaraltımraq, bekirege uqsas balıq. Bul balıqtıń túrin balıqshılar «sıpayı balıq» dep te ataydı eken. [QQTTS]

Marqa-balıqtıń túri. *Aq marqanıń* reńi aq boladı. Ol jırtqısh balıqlar qatarına jatadı. [QQTTS]

Sıla súwen tur-tur bolıp jaltırıp,
Bekireniń qalashları qaltırıp,

Sarı sazan sap altınday jarqırap,
Qırma-qırman bolğanda kóp, tamasha.

Sıla-jirtqısh balıq. Teńizde de dáryada da kóplep ushırasadı. Qabırshağı iri, tikenli, ótkir tisleri boladı. Sonlıqtan da onı tisli dep te ataydı. Bular kóbinese kóldegi suwlarda kóp boladı. N.Bergtiń klassifikaciyası boyınsha okun balıqları semeystvosına jatadı. Teńizde de, dáryada da kóplep ushıraydı.

Bekire-balıqtıń bir túri, awızı alqımında, tumsıqlı, tikeneksiz balıq. Balıqtıń kóp ushırasatuğın túri bolıp tabıladı, onıń uzınlıǵı 2 m boladı. Mayda balıqlar menen awqatlanadı. Bekireniń mayda bir mertge jetpeytuğınlarına «táshir» yamasa «táshir bekire» dep ataydı eken. Bul balıq qattı qaysar bolğanlıqtan awshı balıqshılar teńlikte uslay almaytuğın bolğan. Bekire degen atamasındaǵı *bek* túbiriniń mánisi de qaysarlıǵına baylanıslı bolıwı múmkin. Burınları moynaqshılar bekireden qarma, balıq sorpa, balıq palaw, balıq quwırdaq, balıq keppe, balıq káwap tayarlanatuğın bolğan.

Sazan- balıqtıń túri. Bul balıqlardıń eń mazalısı, ol kóp jerlerde ushırasadı. Aq sazan hám sarı sazan-sarı altın reńli, eti tikenli boladı. Qaraqalpaqtıń naǵız balıǵı usı sazan esaplanadı.[QQTTS]

Eń birinshi Shapochnikov,
Araq ishıp bekire jep,
Jurgenine másiripti,
“Bolshe dela ne znayu» dep.

Qasında bir kelip-ketti,
Mashında zuwlap ótti,
Kóp balıqtı almaymız dep,
Bizdi jaman ókpeleti.
Seǵız mıń sentner balıq,
“Mashan”, “Xoja”kól qalıp,
Shırıp ketti kórmegen soń,
“Balıq trest” xabar alıp

T.Jumamuratovtıń basqada qosıqlarında balıqshılıqqa baylanıslı sózlerdi ushıratsaq boladı. Jazıwshınıń awdarma islegen toplamlada bar bul kásip haqqında sózler. Jazıwshınıń “Aralım keldim oralıp” toplamda III bólimde Aral haqqında arnalğan. Araldıń baqlıqları balıqlardıń shırıp ketkenligi ashıqtan ashıq súwretlep beredi. Sonday-aq eń birinshi ruslardıń bekire balıǵın jep kórgenligi sóz etiledi.

Juwmaqlap aytqanda, T.Jumamuratovtıń shıǵarmasında balıqshılıq kásibine tiyisli barlıq sózlerdi ushıratıwımızǵa boladı. Shıǵarmadaǵı mısallar balıqshılıq tarawına tiyisli balıq atları, balıq uslawda qollanılatuğın qurallar kóplep ushırasadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Абишов Г. Антропонимические элементы в составе топонимов // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. том 8, 2017. – № 2. – С. 335-340.
2. Абишов Г. Название «Чимбай» в Каракалпакстане // Вестник Челябинского государственного университета, 2019. – №1. – С.7-11.
3. Абишов Г. Muratboy Nizonovning «Aqshagul» asaridagi troplarning qo'llanilishi // Международный научно-образовательный электронный журнал «Образование и наука в XXI веке». Выпуск №17 (том 3), 2021.
4. Jumamuratov T. Kiyiktiń eki ilaǵı.– Nókis: Bilim, 2015.
5. Бегжанов Т. Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелери. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1971.
6. Жумамуратов Т. Аралға келдим оралып. – Нөкис: «Qaraqalpaqstan» 2015.
7. Жумамуратов Т. Шығармалар жыйнағының 3 томлығы II том. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1978.
8. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. I-IV томлар. – Нөкис, 1982.
9. INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL «GLOBALSCIENCE AND INNOVATIONS 2021: CENTRAL ASIA» I.Yusupov shıǵarmalarında balıqshılıq kásibine baylanıslı sózler. – B. 24-25.
10. SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD: CHALLENGES OF THE XXI CENTURY" Ótesh shayır shıǵarmalarında balıqshılıq kásibine baylanıslı sózler. – B. 27-28.